

Арсен Марчишак (Чернівці)

ПРАВОСЛАВНЕ “АДЖОРНАМЕНТО”: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Третє тисячоліття поставило перед Православною Церквою нові вимоги, від вирішення яких залежить її роль і місце у майбутньому. Питання полягає у тому, чи буде Церква дійсно кафолічною, вселенською чи залишиться явищем суто локальним. Нові запити сучасної людини ставлять перед православ'ям дилему – чи зберегти традиційно консервативний статус, а чи ж йти шляхом пристосування до віруючих та до вимог сучасності, як це зробила, наприклад, Римо-католицька церква.

Втрата Православною Церквою духовної монополії у посттоталітарних країнах і активне поширення католицизму та протестантизму формує антиномічні настрої в середовищі цієї конфесії. З одного боку, Церкві слід пристосовуватися до життя у мультиконфесійному середовищі та будувати свої відносини з іншими на засадах толерантності, як це вимагають реалії глобалізованого світу, а з іншого – подібна відкритість Православної Церкви актуалізує ті проблеми, які існують у цій конфесії, що робить її вразливою для критики та сприяє посиленню ізоляціоністських настроїв.

Глибока криза у православ'ї чітко окреслилася ще у ХХ столітті. Колишній Вселенський Патріарх Афінагор в одному зі своїх інтерв'ю доволі песимістично зазначив: “У що ми перетворили Церкву? Людям Церкви більш за все не вистачає Духу Христового, самозречення, здатності бачити добре в іншому. Ми хочемо зберегти те, що застаріло, тому що звикли до цього. Ми хочемо бути правими перед іншими. Під стереотипними формами умовного смирення ми ховаємо дух гордості і владолюбства. Ми залишилися осторонь життя, **із Церкви ми зробили організацію**. Всі сили наші пішли на те, щоб поставити її на ноги. І вона дійсно більш-менш, швидше-менше, але діє. Тільки працює вона як машина, вона – не живе. Церква боїться Євангелія. Христос залишився серед людей, оживив історію без Церкви, інколи наперекір їй... Церква розділена роздирає свого Господа, тоді як вся вона повинна стати єдиною живою чашею, з якої енергія Бога виливається на усіх людей. Але ми

задоволені собою, істина з нами, і ми засуджуємо інших”¹. В тій же доповіді він ставить риторичне запитання: “Православні, чи гідні ми свого православ’я?”².

Серед загалу і, зрештою, серед багатьох науковців існує усталена думка, що Православна Церква є вкрай консервативною течією християнства (про що говорить й сама назва православ’я грецькою *orthodoxu*), яка відкидає саму думку про будь-які зміни. Проте дослідження Церкви у XX столітті дає підстави говорити, що й воно не виключало можливості зміни свого вираження у суспільстві. Все більше серед православних богословів сьогодні лунають думки про те, щоб оновити православ’я та надати йому нового імпульсу. “Адже, – зазначає з приводу цього Патріарх Антіохії Ігнатій IV, – православ’я – це не тільки парафія. Православ’я – це всесвіт, і ми покликані все зробити Церквою, воцерковити розум, науку, творчість, а не відірватися від світу... Нам, християнам, сучасність зовсім не є чужою, і ми повинні докласти зусиль, щоб переорієнтувати цю сучасність зсередини”³. Далі цей ієрарх визначає завдання православ’я у епоху глобалізації. Він виділяє три фундаментальні теми: співвідношення Церкви і сучасності; напрям православного свідчення; пошук такого типу душпастирства, котре б дозволило сколихнути сучасну людину і зробити її учасником Таїнства Церкви⁴.

Протягом останніх років ми можемо спостерігати усе більшу кількість православних богословів, що пропонують здійснити церковну реформу, яка дала б змогу оновити православ’я та зробити його більш дієвим щодо запитів сучасного світу. Як приклад пропонується II Ватиканський Собор РКЦ, що проходив у 1962-1965 рр. та проголосив ідею “*aggiornamento*”.

Саме слово “*aggiornamento*” запозичене з мови італійської бухгалтерії й буквально означає “привести книгу в сьогоднішній стан”. Мовою Церкви воно було витлумачене інакше: доручену в Церкві істину не можна сповіщати вчорашньою мовою, мовою епохи, що застаріла через духовну еволюцію. “Первісний текст” слід читати й інтерпретувати як “текст часу”. Інші богослови це трактують як відновлення істинної церковної практики, яка, на їх

¹ Большакова Н. «Где сокровище наше?» //Живое предание. Материалы международной богословской конференции. – М., 1999. – С.384–385.

² Там само.

³ Игнатий IV, Патриарх Великой Антиохии и всего Востока. Православие и современность: направление свидетельства //Русская мысль. – 1997. – №4173. – С.4.

⁴ Там само.

думку, протягом століть у силу різних суб’єктивних чинників атрофувалася. Сьогодні “aggiornamento” найчастіше інтерпретується як “осучаснення” та “оновлення” Церкви.

Варто зазначити, що оновленські ідеї періодично виникають в середовищі богословів майже всіх Помісних Церков та церковних юрисдикцій. Однак, як вже зазначалося, найбільшого розвитку ця тема набула у минулому столітті. Не останню роль у цьому відіграв II Ватиканський Собор, який надихнув православних теологів до дискусії щодо подібних реформ у православ’ї. Однак помилковим було б думати, що питання приведення у відповідність православ’я сучасним запитам бере початок від руху “aggiornamento” у католицизмі.

Ще на початок XX століття в надрах православ’я почала визрівати ідея розпочати скрупульозну ревізію власної спадщини для того, щоб визначити у ній “вічне й незмінне” та випадкове й несуттєве⁵. Так, матеріали Всеросійського помісного Собору 1917-1918 рр. засвідчують бажання до всебічного і творчого обговорення таких проблем. Цей Собор РПЦ початку XX століття міг би бути для неї тим самим, чим для Римо-Католицької Церкви майже через півстоліття пізніше став Другий Ватиканський Собор: з нього повинно було початися “аджорнаменто”, системне оновлення усього православного церковного життя. Фактично усі без винятку російські архієреї (і це слід відзначити), серед яких були і консерватори, визнали стан Церкви – і духовний, і богослужбовий, і організаційний – таким, що вимагає негайних і глибоких реформ⁶. Реформа повинна була зачепити усі сфери церковного життя: вище керівництво, монастирі, духовні школи, парафії та ін.⁷ Однак втілювати в життя церковну реформу було надто пізно. Більшовицький режим оголосив війну Церкві, що призвело до того, що першочерговим її завданням стало питання виживання.

Протягом минулого століття представники практично усіх християнських напрямків висловлюють думку про необхідність змін, котрі б допомогли здійснювати християнську місію

⁵ Ореханов Георгій, ієрей. На пути к собору. Церковные реформы и первая русская революция. – М., 2002. – С.152.

⁶ Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе. – Т.1. – СПб.,1906. – С. 548.

⁷ Ореханов Георгій, ієрей. На пути к собору. Церковные реформы и первая русская революция. – С.135.

більш ефективно. Ще на початку 70-их років минулого століття у доповіді однієї з комісій Першої Предсоборної Всеpravославної наради відзначалося, що всі pravославні Церкви суворо дотримуються “традиційно-апостольської віри в християнську істину в усій повноті і непорочності і одночасно обновляють комплекс богословських уявлень, богослужбову діяльність і церковну практику”⁸. Отже, як бачимо, цей процес насамперед стосується тих аспектів віровчення і культу, що перестали усвідомлюватися віруючими як щось свячене.

Цей факт яскраво засвідчує те, що у середовищі pravославних не існує “табу” на оновлення церковного життя, однак неможливість проведення спільного Всеpravославного собору залишає цю проблему невирішеною.

Якщо ставити питання про модернізацію релігії, то тут слід виокремити кілька аспектів. Насамперед потрібно визначитися в тому, а чи взагалі можлива модернізація релігії і якщо можлива, то які межі цієї модернізації. Якщо говорити про модернізацію на догматичному рівні, то у випадку з Pravославною Церквою це практично неможливо. Але релігія – це не тільки догматика, це й соціокультурна оболонка Церкви, а вона, безумовно, піддається певній модернізації. А вже очевидним є той факт, що наявна нині багата релігійно-культурна практика є результатом pravославної творчості двох тисячоліть. У Церкві з’являлися нові види богослужінь, нові молитви, піснеспіви тощо. Тобто, тривав процес постійної модернізації та вдосконалення. Метою ж цього був пошук таких форм поширення християнського вчення, які б допомагали людині досягнути Бога. Якщо така модернізація (оновлення) не відбувається у Церкві постійно, то релігійне життя постає як щось відсторонене від життя та перетворюється на сліпе наслідування древності.

Для того, щоб ефективно здійснювати евангелізацію в сучасному світі, Церква повинна мати справу з реаліями сучасної світської держави, постмодерного та глобалізованого суспільства. Тому тут на перший план виходять два взаємопов’язані завдання: розвиток церковно-богословської науки і підвищення рівня церковної освіти. Богословська робота є не просто пріоритетною для pravослав’я – без неї неможливо навіть поставити питання, сформулювати реальні проблеми Церкви в сучасному світі.

⁸ Новиков М.П. Тупики pravославного модернізму. – М., 1979. – С.144.

У ХХ столітті православні богослови зарубіжжя одними з перших висловили думку про можливість зміни у православному обряді, канонах та догматах. Джерелом “модерністських” тенденцій у православ’ї можна вважати Богословський інститут у Парижі, де працював цілий ряд відомих релігійних філософів-богословів та ліберальних діячів, зокрема таких, як М.Бердяєв, С.Булгаков, О.Карташов, Г.Федотов та ін. Ці люди та їх ідеї надихнули створення інших православних центрів модернізму, як, наприклад, Свято-Володимирівська Академія у Нью-Йорку (Американська Автокефальна Церква), богословські нововведення якої пов’язані з ім’ям відомого богослова протоієрея Олександра Шмемана⁹.

“Догматичне вчення, – зазначав представник “паризької школи” М.Афанасєв, – є величиною постійною і не залежить від історичного процесу, але втілення цього вчення в історичну оболонку постійно підлягає тим чи іншим змінам. Православ’я змінює свої форми історичного життя не випадково і не довільно, не тому, що пристосовується до сучасного йому життя і пасивно йде за своєю епохою..., прагне за даних історичних умов знайти таку форму, у якій найбільш повно і найбільш досконало виразилась би сутність Церкви і її догматичне вчення. Таким чином, ми приходимо до досить важливого висновку: співвідношення між історичним буттям Церкви і її сутністю таке, що історичне буття є тією формою, в якій сутність Церкви втілюється в історії”¹⁰.

Вплив богословів Парижа відчули на собі майже усі помісні Церкви¹¹. Ідеї зарубіжних богословів знайшли своє відображення і у творах православних богословів РПЦ у часи комуністичного режиму. “Богослов’я, – зазначалося у “Православному віснику”, – повинно бути контекстуальним і відчувати вітер змін”¹². Заклики до вдосконалення богословських концепцій знаходили підтримку вищої церковної влади. Вже тоді можна було прочитати у журналі “Православний вісник”: “Православ’я не є статична віра, вона жива, як живий Господь, як жива виноградна лоза, як живий Дух Святий в Церкві. Тільки живучи, думаючи, відчуваючи, працюючи як православні,

⁹ Жилюк С.І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. – Житомир, 2000. – С. 13.

¹⁰ Живое Предание: Православие и современность // Сб.стат. – М., 1997. – С. 98.

¹¹ Поспеловский Д. Роль Русского зарубежья в распространении православия [Електроний ресурс]. - Режим доступу: <http://ao.orthodoxy.ru/arch/001/001-posp.htm>. 201.

¹² Православний вісник. – 1984. – №9. – С. 21.

ми зможемо виконати своє покликання послідовників Господа нашого Ісуса Христа”¹³.

У цьому контексті слід згадати Всеpravославні наради з підготовки Всеpravославного собору, під час яких на найвищому рівні активно обговорювалися проблеми осучаснення Церкви.

Падіння “залізної завіси” також поставило перед православ’ям цілий ряд проблем, вирішення яких стало для нього життєво необхідним. Православне богослов’я стало відкритим для впливів з боку католицької та протестантської теології. Якщо в Європі процес зустрічі теологічних доктрин Заходу і Сходу знайшов своє втілення у появі таких потужних богословських шкіл, як Паризький Богословський інститут та Свято-Володимирівська Академія у США, то на теренах СРСР він майже ніяк не відобразився на богослов’ї. Православне богослов’я у радянську добу залишалося у становищі замкнутості і пасивності. Воно функціонувало за принципом дореволюційних систем та було зовсім виключене із системи суспільного життя і не вело активної діяльності у напрямку відповіді на найзлободенніші вимоги часу¹⁴, не давало їм православного богословсько-виглумачення.

Отже, за сучасних умов майбутнє релігії значною мірою залежить від її здатності бути водночас і традиційною, і спрямованою в майбутнє; вона повинна цінувати і поважати свою спадщину, але й бути здатною розвивати її. Нинішній митрополит УПЦ КП Дмитрій у одній з статей писав: “Сьогодні, як ніколи, необхідно говорити про підвищення якості духовної освіти і творчий розвиток богослов’я в нашій Церкві”¹⁵. На сьогодні у православ’ї існує велика кількість богословських віроповчальних проблем, стосовно яких немає чіткої і однозначної відповіді у святоотцівській спадщині, і які є необхідним елементом віроповчальної системи. Це – теми антропології, маріології, еклезіології, теми взаємовідносин статей та ін.

¹³ Макарій, архієпископ Уманський. Світло покаяння // Православний вісник. – 1982. – №3. – С.13.

¹⁴ Виняток складала діяльність РПЦ у конференціях, присвячених захисту миру. Проте ця діяльність носила суто політичний відтінок та не була актом самостійного її волевиявлення.

¹⁵ Дмитрій (Рудюк), архієпископ Переяслав-Хмельницький. Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізаційного світу // Україна в системі духовних, економічних та політичних координат глобалізованого світу. – К., 2006. – С.19.

Будь-яка релігія, в тому числі і православ'я, постійно еволюціонує. Але процес цей не є рівномірним і протікає то швидше, то повільніше, залежно від глибини змін, що відбуваються у суспільстві. Викликані життям зміни, що відбуваються у повсякденній релігійній свідомості, обумовлюють активізацію богословського рівня задля ефективнішого функціонування релігії.

Визначаючи свою конфесійну ідентичність в глобальному світі, православна Церква повинна шукати середній “царський” шлях між релігійним модернізмом і консерватизмом. Більшість православних богословів визнають, що потрібно віднаходити нові форми у відносинах Церкви з людиною. “Як православ'ю зі всім докладно розробленим догматичним знанням про природу людини прокласти шлях до пересічного жителя сьогоденної планети, котрого, незважаючи на якісь вічні його характеристики, все ж ніяк не можна звести до якоїсь незмінної конструкції, що діє за однією схемою у всі часи?”¹⁶, – запитує православний священник Володимир Зелінський.

Аналіз сучасних релігійних процесів дає підстави стверджувати, що православна Церква повільно, але впевнено наближається до тієї ж межі, що й католицька Церква у свій час (мається на увазі ситуація у Європі напередодні II Ватиканського Собору). Зрештою, це підтверджує думку, що суттєве оновлення богословських доктрин усіх Церков відбувається спорадично, тобто спостерігається лише у ті періоди, коли вони потрапляють у залежність від нових соціальних умов¹⁷.

Богослови визнають, що у Православній Церкві зараз назріла необхідність перегляду та вдосконалення євангелізаційної місії Церкви у світі. У православному середовищі, і особливо серед речників Російського Православ'я, дедалі частіше лунають думки з приводу необхідності реформування. Відомий російський богослов о.Веніамін (Новік) стверджує, що православна Церква знаходиться у передсоборному стані, після якого вона дозріє і влаштує свій “реформаційний” Собор¹⁸. У Церкві назріла ціла низка проблем, які потребують вирішення. Це стосується мови богослужіння, церковних канонів, місіонерства, богословської освіти та ін. Для посткомуністич-

¹⁶ Зелінський В. Православие и глобализация. Взгляд с Запада [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/sobytia/chelovekkonf/zelinsky.htm>.

¹⁷ Бондаренко В.Д. Критический анализ православно-богословской концепции «христианского служения миру»: Дис. канд.филос.наук. – К., 1987. – С. 16.

¹⁸ Веніамін (Новік), ігумен. Православие, христианство, демократия. – СПб, б/г. – С. 210.

ної України й більшості інших православних народів, що пережили жахи атеїстичного терору, основою нової євангелізації стає елементарна релігійна освіта, знайомство з Біблією, богослужбовою культурою, опанування мистецтвом молитви, відновлення суспільного статусу Церкви.

Вироблення індивідуального ставлення до релігії у молодого покоління повинно спонукати релігійних діячів активніше залучати молодь до соціальної діяльності на зразок протестантських церков. Зацікавлення сучасних людей різними традиціями Індії і Далекого Сходу, їхніми практиками медитації змушує православних богословів до пошуків у своїй традиції альтернативи для сучасної людини. Такої, наприклад, практики, як медитація, але щоб вона носила християнське наповнення. Ось яку альтернативу висуває антіохійський Патріарх Ігнатій IV: “Православною відповіддю на це повинно стати нове знайдення і актуалізація великої духовної спадщини ісіхазму. Ісіхазму відомі технічні прийоми, на зразок азіатських (практика йоги, буддійських ченців), котрі є засобом звільнення від “пристрастей”, очищення розуму від “помислів”, з’єднання розуму і серця; при цьому використовуються різноманітні тілесні пози і фізіологічні ритми, наприклад дихання”¹⁹. Таким чином, патріарх закликає елемент чернечого життя трансформувати до запитів пересічного віруючого.

Окремі богослови дедалі частіше дають нову інтерпретацію такому елементу релігійного життя, як аскетизм: “Героїчна Фіваїда обтяжувала себе винятковими постами і уставами, тепер же боротьба зміщується, людина не відчуває потреби у додатковому долоризмі; волосяниця, ланцюги, самобичування лише б зламали її, не давши їй ніякої користі. Умертвінням плоті зараз була б відмова від будь-якої потреби у допінгу: швидкості, шумі, алкоголі і усякого роду стимуляторам... Піст, на противагу накладанню на себе виснаження плоті, буде відмовою від розкоші, розділення їх з бідними...”²⁰.

Православний митрополит Філарет (Вахромєєв) у цьому контексті вказує прямо: православ’ю сьогодні потрібна “аскетика для

¹⁹ Ігнатій IV, Патріарх Великої Антиохії і всього Востока. Православие и современность: Направление свидетельства // Русская мысль. – 1997. – №4173. – С.4.

²⁰ Евдокимов П. Этапы духовной жизни: От отцов-пустынников до наших дней. – М., 2003. – С.62.

мирян”²¹. Богослов зазначає, що “Шлях максимального духовного напруження, на який стає подвижник, є добровільним. Це – один із можливих духовних шляхів, що відкривається перед християнином у Церкві. Тому ні в якому разі не можна переносити аскетичні вимоги, що ставляться перед ченцем, на все стадо Христове”²².

Сучасному православ’ю потрібно визнати, що далеко не на всі питання, які хвилюють людство у XXI столітті, можна знайти відповіді у творах древніх Отців. Тому (і це визнають самі богослови) важливо скоріше засвоїти дух святоотцівського богослов’я, а не тільки його букву. Сучасне православ’я потребує того, щоб творчий потенціал був включений до християнської традиції, як це було в часи святих отців, як це було на Заході в середні віки. “Сьогодні наше завдання полягає не тільки в тому, щоб залишитись вірними Отцям, вірними їхній думці, але і в тому, щоб їх наслідувати в їх відкритості проблемам свого часу”, – каже богослов²³. Тоді відбувався процес творчого мислення, який в західному християнстві йде і сьогодні. Не тільки вивчати творіння Отців, але й вчитися по-святоотцівськи мислити — ось яке завдання ставлять перед собою православні богослови в кінцевому підсумку. “Місія полягає у тому, щоб не тільки зробити нашу віру дійсно “отцівською”, але й вміти виражати її мовою, доступною людині XXI століття”, – зазначав єпископ Іларіон ще у 2002 р.²⁴.

Успіху християнства в VI столітті сприяло вміння Отців Церкви говорити мовою свого часу, відповідаючи на питання, які перед ним ставило життя. Святоотцівське богослов’я не було “застарілим”. Отці йшли в ногу із часом, бо писали для свого часу, вводили різноманітні нововведення та вдосконалення у церковне життя, але ж вони не передбачали і не прагнули того, щоб ними цей час зупинити та законсервувати богослов’я. Неуспіх православної місії у сучасному світі багато в чому пов’язаний з тим, що богослов’я не дає відповіді на запити сучасного життя, а прагне перекласти їх на авторитет стародавніх церковних письменників. Суспільство хоче від Церкви отримати відповіді на всі актуальні проблеми сучасності теперішньою мовою та з урахуванням реалій XXI століття. Перевидання праць церковних авторитетів минулого не може повною мірою задовольнити запити людини. Питання

²¹ Филарет, митрополит Слуцкий и Минский. Богословие добрососедства. – К., 2002. – С. 106.

²² Там само. – С. 105.

²³ Мейендорф И., прот. Православие в современном мире. – М., 1997. – С. 57–58.

²⁴ Алфеев Иларий, епископ керченский. Православное богословие на рубеже эпох. – К., 2002. – С. 444.

сімейних відносин, взаємини з представниками інших віросповідань (діалог з ісламом), сім'ї, члени яких належать до різних релігійних традицій, та багато іншого.

Православні богослови твердять, що тільки завдяки богословському відродженню православ'я зможе уникнути нової історичної катастрофи, під якою вони розуміють відхід молодого покоління від Церкви. “Єдине осмислене майбутнє – в богослов'ї”, – зазначає один із православних богословів²⁵. Доповненням може служити думка британського єпископа Каліста (Уера) про те, що ХХІ століття у православ'ї має стати “епохою Отців”²⁶. Цим твердженням сучасний богослов продовжує думку протоієрея Георгія Флоровського, який говорив, що не потрібно обмежувати “століття Отців” якимось часом у минулому²⁷. Водночас варто зауважити, що православ'ю потрібно звернути увагу не стільки на спадок Отців Церкви, скільки осмислити та перейняти ту мотивацію, яка спонукала їх до активної церковної творчості.

Отже, можна зробити висновок, що майбутнє православного богослов'я бачиться у компромісі між модернізмом і традиціоналізмом. Обов'язок православного богослов'я, на думку церковних авторитетів, полягає у тому, що воно повинно принести і пристосувати неоціненний скарб багатовікового святоотцівського Передання до нової проблематики усього християнського світу. Богослови говорять про те, що “вже настав час, щоб дати авторитетну православну відповідь таким сучасним проблемам, як церковне розділення, сприяти внеску християнських Церков і конфесій в справу захисту прав людини і унікальної святості людської особистості, торжества християнських ідеалів миру, справедливості і любові між людьми та народами, поваги і охорони божественного творіння від руйнівного і варварського безумства сучасної людини, більш повного використання усіх прошарків віруючих в тілі Церкви і взагалі вирішити питання більш системного тлумачення відношення Бога до сучасної людини і світу”²⁸. Той досвід, який здобула Католицька Церква, втілюючи у життя програмні засади II Ватиканського Собору, дав свої позитивні результати та може бути використаний і православ'ям.

²⁵ Мейендорф И., прот. Православие в современном мире. – М., 1997. – С.75–76.

²⁶ Каллист (Уер), єпископ Диоклийский. Мы живем в эпоху Отцов // Камо Грядеши. – №1(24). – 2004. – С.2.

²⁷ Флоровский Г., протоиерей. Догмат и история. – М., 1998. – С.383–384.

²⁸ Дамаскин (Папандреу), митрополит Швейцарский. Православие на пороге третьего тысячелетия. – К., 1999. – С.14.